

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Almanya'ya Giden Bazı Osmanlı Öğrencileri

Ayhan Doğan* - Sadık Çetin**

Giriş

Batı dünyasında XII. yüzyıldan itibaren başlayarak tarihsel süreçte meydana gelen siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan bir olgu olan “modernleşme”, tüm dünya devletleriyle birlikte Osmanlı Devletini de derinden etkilemiştir. Devlet ve toplum hayatının hemen her kademesinde gerçekleşmesi gereken çoğunlukla köktenci bir değişimi öngören bu akım, Osmanlı Devleti’nde ilk olarak XVII. Yüzyılın ilk çeyreğinde II. Osman döneminde etkisini göstermeye başlamıştır.

Lale devri ile başlayan ilk batılılaşma faaliyetleri ilerleyen süreçte artarak devam etmiştir. Bu süreç, Osmanlı devlet ve toplum hayatının tüm alanlarına etki etmekle birlikte özellikle maarif alanında büyük bir değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir.

XVII. yüzyıldan itibaren başlayarak devam eden Osmanlı maarifindeki modernleşmeye yön veren ve ana hususlarını belirleyen birbirinden farklı birçok etken bulunmaktadır. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir¹:

- Osmanlı Devletinin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan askeri yenilgilerinin sonraki süreçte giderek artması ile birlikte temel sorunu ve çözüm yollarını sağlıklı bir şekilde idrak edip uygulamaya geçiremeyen devlet adamları,

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Gaziantep/TÜRKİYE, ayhandogan@gantep.edu.tr ORCID: 0000-0002-3835-0124

** Dr. Öğr. Üyesi. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Gaziantep/TÜRKİYE, sadikcetin@gantep.edu.tr ORCID: 0000-0003-3207-0751

1 Mustafa Ergün, Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 17, s. 453-457, Ankara, 1990; Aynur Erdoğan, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2016; Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesindeki Dönüşüm*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.

- Osmanlı Devleti ile Fransa arasında tarihsel süreçteki ilişkiler neticesinde gelişen Fransız eğitim modelinin etki ve tesiri,
- Batıdan Osmanlı'ya gelen/davet edilen yabancı uzman ve kişiler,
- Osmanlıdan yurtdışına gönderilen öğrenci ve görevliler,
- Özellikle 19. Yüzyılda ulaşım ve iletişim kanallarının gelişmesiyle birlikte Osmanlı ülkesine giren yabancı yayınlar,
- Tanzimat döneminde etkisi güçlenen Osmanlı aydınları (Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler),

Modernleşme ile birlikte Maarif alanında yaşanan değişim ve dönüşüme yön veren bu dinamiklerin şüphesiz her biri kendi içerisinde önemli ve araştırmaya değer hususları ihtiva etmektedir. Ancak bu araştırmanın kapsamı gereği bunlar arasından Osmanlıdan yurtdışına öğrenci gönderme dinamiğinin üzerinde durulması gerekmektedir.

Genel manada, yurt dışı eğitimi, bir ülkedeki bireylerin diğer ülkelere çeşitli alanlarda ve konularda eğitim görme, gelişim sağlama, araştırma ve incelemelerde bulunma, bilgi ve görgülerini artırma amacıyla gönderilmesi anlamını taşımaktadır. Bu anlamda yurtdışına öğrenci göndermenin geçmişteki serüveni incelendiğinde, bu olgunun Osmanlı Devleti için aslında kendine has, yeni ve yabancı bir özellik arz etmediği görülmektedir. Nitekim ilim öğrenmek maksadıyla memleketini terk edip uzak diyarlara gitme durumu, “*çok eski zamanlardan beri bilinen ve destanlaştırılan bir eylem olarak ifade*” edilmektedir.² Antik Yunan medeniyetinin Atina akademisinde, çeşitli bilim alanlarında ilim öğrenmek ve uzmanlaşmak için uzak yerlerden gelen çok sayıda talebe vardır. Helenistik dönemde ise Atina'nın yanında Roma, Antakya, Tarsus, Bergama, Rodos ve İskenderiye gibi kentler dünyanın farklı bölgelerinden ilim öğrenmek için gelen kimselerin ilim merkezleri haline gelmiştir. İslâm medeniyetinin hızla yükseldiği Ortaçağlarda ise, dünyanın ilim merkezleri yön değiştirerek Endülüs, Kahire, Şam, Bağdat, Basra, Kufe'ye kaymıştır. Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte Semerkant, Buhara, Taşkent, Maverâünnehir bölgesi ilmî açıdan cazibe merkezi olmuş ve buralara sadece İslâm dünyasından değil, Avrupa'dan da talebeler gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde ise İslâm dünyasının ilim merkezi başta İstanbul olmak üzere Anadolu'ya kaymıştır. Çağın popüler ilim, irfan odakları olan bu merkezlere yalnızca Osmanlı topraklarından değil, dünyanın uzak bölgelerinden de ilim

2 Mustafa Gündüz, “Diyar-ı Ecnebidde Tahsil-i İlm Serüvenimiz (1830-1950)”, *Eğitime Bakış, Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, Eylül, 2015, s. 20.

öğrenmek isteyenler gelmiştir. Özellikle XVI. Yüzyıldan itibaren Batı dünyasında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alandaki gelişme ve ilerlemelerin bir sonucu olarak ilim merkezleri bir kez daha yön değiştirmiş ve Berlin, Heidelberg, Münih, Londra, Manchester, Oxford ve Paris gibi şehirler insanların ilim öğrenmek adına dünyanın çeşitli bölgelerinden geldikleri yerler konumuna yükselmiştir.³

Modernleşme akımıyla birlikte kendine has bir kimlik kazanarak gelişen Batı ilim merkezlerine, bilhassa XIX. Yüzyılda dünyanın dört bir tarafındaki Rusya, Japonya, Romanya, Mısır, İran, Çin vs. birçok devlet, öğrenci göndermiştir. Başlangıçta düzensiz ve programsız bir şekilde tamamıyla bireylerin, ailelerin irade ve imkânları doğrultusunda gelişim gösteren yurtdışına öğrenci gönderme olgusu, zamanla modern ve kurumsal bir kimlik kazanarak devlet politikası haline gelmiştir. Tüm dünyada revaçta olan bu uygulamaya, Batı'yı yakından takip eden ve batıyla çeşitli ilişkiler içerisinde bulunan Osmanlı Devleti'nin de yabancı olmadığı bilinmektedir. Diğer yandan yukarıda da sözü edildiği üzere Osmanlı modernleşmesinin temel dinamiklerinden biri olarak yurtdışına öğrenci gönderme olgusu ayrı bir önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde yurtdışına öğrenci gönderme uygulamalarının ilk örneği⁴ II. Mahmut Dönemi'nde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından Massâbiki'nin İtalya'ya matbaa eğitimi alma amacıyla gönderilmesidir. Ayrıca Mehmet Ali Paşa 1826 yılında kırk dört öğrenciyi de Paris'e göndermiştir. Bu öğrenciler döndükten sonra yüksek görevler icra etmişlerdir.⁵

Mehmet Ali Paşa'nın bu girişimi Sultan II. Mahmut zamanında Bâb-ı âli tarafından gönderilen öğrencilerle devam etmiştir.⁶ Bu uygulamanın temelinde dışarıdan gelen yabancı uzmanlara bağımlı olmamak ve eğitilmiş insan gücünü kendi milletinden sağlayabilmek vs. amaçlar yer almıştır. Bu amaçla, II. Mahmut'un sadrazamı Hüseyin Paşa da himayesindeki dört kişi, masrafları devletçe karşılanmak üzere 1830'da Fransa'ya askeri tahsil için göndermiştir. Hüseyin, Edhem, Ahmet ve

3 Gündüz, agm., s. 21.

4 Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya gönderdiği ilk öğrencinin III. Selim zamanında bilim ve teknik alanlarında öğrenim görmek amacıyla Fransa'ya gönderilen İshak Efendi olduğunu belirtenler çalışmalar da bulunmaktadır. Bkz. Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 41.

5 Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 3-4.

6 Aynur Erdoğan, "Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkisi", *Sosyoloji Dergisi*, cilt: 3 sayı: 20, İstanbul 2010, s. 125.

Abdüllatif ismindeki bu dört talebe Paris'te "Institut Barbet" adlı yatılı bir okulda öğrenim görmüş ve Fransızca dil eğitimi almışlardır.⁷ Bu öğrencilerle başlayan Avrupa'ya talebe gönderme uygulaması sonraki süreçte de devam etmiş ve eğitim sonrası yurda dönen öğrenciler Osmanlı bürokrasisinde çok önemli görevlerde bulunmuşlardır.⁸ Ayrıca bu öğrenciler toplumunun modernleşme bağlamında siyasi, sosyal, kültürel yapısında gerçekleşen köklü değişikliklerin belirleyicisi olarak farklı bir dinamik oluşturmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde yurtdışına öğrenci gönderme olgusu, bir devlet politikası olarak Tanzimat Dönemi'nde tam anlamıyla uygulamaya geçirilmiş ve kurumsal bir yapı kazanmıştır. Paris, Londra, Viyana, Berlin ve Liege gibi şehirler Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin tahsil merkezleri olarak öne çıkmaktadır.⁹ Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden ayrılışına kadar ki süreçte belirli aralıklarla devam etmiş olan bu politika, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.¹⁰

Yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun kendi içinde farklı boyutları ve sürecin doğurduğu birtakım sorun alanları bulunmaktadır. Bu noktada örneğin; Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'ya öğrenci gönderme sürecinde *devlet adamlarından bazılarının Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine karşı çıkmaları, gönderilecek öğrencilerin seçilmesi, yol ve giyim masrafları, kalacak yer bulunması ve kiralara ödenmesi, öğrencilere ve arkalarında bıraktıkları ailelerine yapılacak ödemeler, öğrencilerin başarısı meselesi* şeklinde bazı sorunlar ortaya çıkmıştır.¹¹ Osmanlı modernleşmesi bağlamında yurtdışı eğitiminde yaşanan bu ve benzeri sorunların tarihi vaka örneklerinden yola çıkılıp dönemin tarihi kaynaklarının temel alınarak araştırılması ve incelenmesi, "*yurtdışı eğitim tarihi konu alanı*"¹²'nin daha iyi anlaşılması bakımından önemli görülmektedir.

7 Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 2.

8 Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Talebeleri", *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, 20-24 Eylül 2010, Ankara. s. 794.

9 Erdoğan, agm., s. 130-133.

10 Aynur Erdoğan, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, Büyüyen Ay Yay, 2016; Kemal Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000. s. 129.

11 Merve Çidem, "Tanzimat Döneminde Avrupa'ya Öğrenci Gönderme Sürecinde Ortaya Çıkan Sorunlar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 57, 2017 s. 585.

12 Eyüp Cüçük, *Türkiye'de "Eğitim Tarihi" Alanında Yapılmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2017, s. 67; Eyüp Cüçük, Ayhan Doğan, "Türkiye'de "Eğitim Tarihi" Alanında Hazırlanmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:20, 2018, s. 129-166.

Buradan hareketle, bu araştırmanın amacı Birinci Dünya savaşı yıllarında Osmanlı tebaasından Almanya'ya tıp ve mühendislik eğitimi için giden¹³ öğrencilerin sosyo-ekonomik durumları ve eğitim öğretim sürecinde karşılaştıkları sorunların incelenmesi ve değerlendirilmesidir.

Bu çalışmada kaynak olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan Osmanlı dönemi maarif evrakı arasındaki Heyet-i Teftişîye fonlarından temin edilen belgeler kullanılmıştır. Çalışmada bu konuda yapılmış daha önceki çalışmalarda tespit edilemeyen bazı Osmanlı öğrencilerinin belirlenmiş olması bu alandaki bir takım eksikliklerin de giderilmesi açısından önemi haizdir.¹⁴

Tıp Tahsili İçin Almanya'ya Gidenler

Osmanlı yurtdışı eğitim sürecinin ilk zamanlarından itibaren tıp eğitimi için yurtdışına öğrenciler gönderilmiştir. Nitekim Tanzimat Dönemi'nde Tıbbiye mektebinden 13 öğrenci Avrupa'ya gitmiştir. Hekim İsmail Paşa, Ömer Efendi, Saib ve Yorgi adlı talebeler Avrupa'ya gönderilen tıp öğrencilerinin örneklerindedir.¹⁵ II. Abdülhamit döneminde ise Almanya askeri eğitim alanında birinciliğe yükselirken bunu tıp tahsili takip etmiştir. Bu yükselişte Almanya'nın tıp alanındaki ilerlemesi etkili olmuştur.¹⁶ Birinci Dünya Savaşı yıllarında da tıp eğitimi almak için Almanya'ya öğrencilerin gönderilmesine devam edilmiştir. Bu araştırmanın kapsadığı dönem olan 1914-18 arasında Almanya'ya tıp eğitimi için giden İstanbul doğumlu Hatice Safiye Ali, Namiye Neşe ve İbrahim Rebi adlı üç öğrenci tespit edilmiştir. Bu öğrencilere dair tespit edilen bilgiler aşağıda yer almaktadır.

13 Heyet-i Teftişîye fonunda bulunan sual varakalarında Almanya'ya gelen Osmanlı talebelerinin kendi hesabına, ailesi hesabına veya Maarif Nezareti hesabına geldikleri şeklinde açıklamalar mevcuttur. Bu açıklamalardan söz konusu öğrencilerden bir kısmının Maarif Nezareti tarafından, bir kısmının ise kendi isteği veya ailesinin isteği üzerine kendi imkanları ile Almanya'ya gittikleri anlaşılmaktadır.

14 Örneğin, Aynur Erdoğan'ın hazırladığı Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme kitabının sonundaki öğrenci listesinde Namiye Neşe bulunmamaktadır. Ayrıca, Süleyman Abdurrahman, Nobar Abro, Ahmet Bahir Şevki, Ahmet Muhtar, Ahmet Refik, Ahmet Kazım ve Selim Esat Rauf adlı öğrencilere rastlanmamıştır. Bkz. Erdoğan, *age.*, s. 422-437.

15 Erdoğan, *age.*, s. 397-404.

16 Gençoğlu Mustafa, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırkkale Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Dergisi*, 4(2), 2014, s. 42

Hatice Safiye Ali¹⁷

Şüphesiz Hatice Safiye Ali, Türk doktorlar arasında mümtaz bir mevkiye sahiptir. Zira Hatice Safiye Ali, ilk Türk kadın doktorudur. Hatice Safiye Ali, 2 Şubat 1894 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Trablusgarplı Ali Kırat Paşa'dır. Hatice Safiye Ali, 1912 yılında Beşiktaş Rüştüyesi'nden, 1916 yılında ise Amerikan İnas Koleji'nden mezun olmuştur.¹⁸

Avrupa'ya giden Osmanlı talebeleri hakkında denetim yapan teftiş heyetinin düzenlemiş olduğu sual varakasında Hatice Safiye Ali'nin babasının vefat etmesi nedeniyle velisi olarak annesinin kaydedildiği görülmektedir. Hatice Safiye Ali'nin ekonomik durumunun diğer öğrencilere göre daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul'da ikamet ettiği yer, Hacı Emin Paşa konağı olarak kaydedilmiştir.¹⁹

Hatice Safiye Ali, 22 yaşındayken Nisan 1916'da Maarif Nezareti hesabına Almanya'daki Würzburg Üniversitesi'ne gönderilmiştir. Bu okulun bir eğitim masrafının olduğu ve bunun da nezaret tarafından karşılandığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Hatice Safiye Ali, aylık 350-400 mark civarında bir para ile eğitimini devam ettirmiştir.²⁰

Osmanlı idarecilerinin Avrupa'ya giden öğrencilerin eğitimleri, girdikleri sınavlar ve aldıkları sonuçlara önem verdikleri anlaşılmaktadır. Ancak Hatice Safiye Ali'nin ayrı bir ilgiye mazhar olduğu açıktır. Nitekim Temmuz 1918'de Hatice Safiye Ali'ye gönderilen bir mektupta kendisinin doktor unvanını almasının öneminden bahsedilmekte ve Türk kadınları arasında kendinden önce bu unvanı alan bir kadın doktorun bulunmadığı vurgulanmaktadır. Yine bu mektuba göre Hatice Safiye Ali'nin alacağı doktorluk eğitimiyle hem memleketin ihtiyacı olan doktor açığı bir nebze olsun kapanacak hem de Türk kadınlığı için önemli bir rol model olacağı ifade edilmiştir.²¹ Nitekim Hatice Safiye Ali, doktor olmakla yetinmeyeceğini, imkan olursa profesörlüğe kadar yükselmek istediğini ifade etmektedir.²²

17 Hatice Safiye Ali hakkında yapılan çalışmalarda isminin sadece Safiye Ali olarak ifade edildiği görülmektedir. Ancak Heyet-i Teftiş'e evrakı sual varakasında ve diğer bazı evraklarda Hatice Safiye Ali olarak geçmektedir. BOA.MEHTE.6/76

18 BOA.MEHTE.6/76; Nuray Yıldırım, *Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Safiye Ali*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11-16.

19 BOA.MEHTE.6/76.

20 BOA.MEHTE.6/76.

21 BOA.MEHTE.6/76; Yıldırım, *age.*, s. 18.

22 BOA.MEHTE.6/76.

Yurt dışında bulunan Osmanlı talebelerinin eğitim süreçlerinin denetlenmesi görevini yerine getiren Talebe-i Osmaniye Heyet-i Teftişiyenin başkanı Ali Haydar Bey'in söz konusu mektubu üzerine Hatice Safiye Ali, kendisine gösterilen ilgiden büyük bir mutluluk duyduğunu ve beklentiler nedeniyle gayretinin bir kat daha arttığını belirtmiştir. Zira şimdiye kadar gayretlerinin karşılıksız kalacağı korkusu içinde olduğunu ifade etmiştir. Hatice Safiye Ali, öğrenim hayatındaki ciddiyeti ve istikbale dair kararlı duruşu ile örnek bir durum sergilemiştir. Nitekim mezun olduktan sonra hekimliği daha iyi öğrenmek amacıyla birkaç sene daha Almanya'da çalışacağını belirtmiştir.²³

Hatice Safiye Ali, hayalindeki doktor unvanını almak için beş sömestr eğitime devam etmeli ve başarılı olmalıydı. Bunun ardından iki buçuk yıl daha çalışması gerekiyordu. Ancak imtihanlara girme konusunda birtakım denklik sorunuyla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Hatice Safiye Ali, Amerikan İnas Koleji'nden mezunu olduğu gerekçesi ile kendisine bir takım engellemeler çıkarılmıştır. Fakat hocalarının kendisinden memnun olması ve aracı olmalarıyla bu sorunları aşmayı bilmiştir. 22 Temmuz 1918'de yapılacak olan Physikum sınavını heyecanla beklediği anlaşılan Hatice Safiye Ali, sınava birçok öğrencinin gireceğini ancak bunlar arasında tek Türk'ün kendisi olduğunu söylemektedir. Ağustos 1918 tarihine gelindiğinde Ali Haydar Bey'e göndermiş olduğu bir mektupta sınavı birincilik ile geçtiğini ve doktor unvanını almaya muvaffak olduğunu bildirmiştir. Fakat halen Baviera Eğitim Müdürlüğünden gerekli onay gelmediği için sıkıntı içinde olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu durumda da hocalarının desteğini yanında görmüş ve kendisine sürekli sabırlı olması tavsiye edilmiştir.²⁴

Hatice Safiye Ali, eğitim sürecinin bittiği zamanlarda çalışmayı tercih etmiştir. Nitekim 1901 yılı kış sömestr tatilinde kendisine çok şey katacağına inandığı Prof. Müller'in maiyetinde yardımcı olarak çalışmak istediğini belirtmiştir. Bu süreçte Prof. Müller'in konferanslarını da takip etmiştir. Bunun yanında Tarih ve Felsefeyle de ilgilenmiştir.²⁵

Namiye Neşe

Namiye Neşe, 23 Mart 1899 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Nüfus İdaresi Umum Müdürlüğü istatistik kalemi müdürü emeklilerinden Hüseyin

23 BOA.MF.HTF.6/76.

24 BOA.MF.HTF.6/76; Yıldırım, *age.*, s. 18.

25 BOA.MF.HTF.6/76.

Neşe Bey'dir. Namiye Neşe, Sinekli Bakkal Kafesçi Sokağında bulunan Nafiz Paşa Konağı'nda ikamet etmiştir. Sual varakasında ilk öğrenimi hakkında bilgi bulunmama ile birlikte Dârü'l-muallimâtta *aliyyü'l-alâ* derece ile mezun olduğu, bir sene Dârü'l-fünun Edebiyat Fakültesinde bulunduğu ve imtihana girerek tasdikname aldığı belirtilmektedir.²⁶

Namiye Neşe, 3 Eylül 1917 tarihinde tıp eğitimi almak için Almanya'ya gelmiştir. İki ay Gera'da, beş ay Heidelberg'de, iki sömestr de Münih'te bulunmuştur. Öğrenim sürecinde ailesinin gönderdiği harçlıkların yanında ayda 200 mark Alman Türk Dostluk Cemiyetinden burs almıştır. Namiye Neşe, Almanya'da bulunduğu süre içinde birkaç Alman şehrini görmüş ve yeteri kadar Almanca öğrenmiştir.²⁷

23 Eylül 1918 tarihli bir belgede eğitim konusundaki ciddiyetinden bahsedilen Namiye Neşe'nin Almanya'daki eğitim hayatını ciddi anlamda etkileyen bazı sorunlarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Bu sorunların başında denklik meselesi gelmektedir. Namiye Neşe'ye göre Avrupa'ya gelen her talebe mekteplere kabul edilme konusunda aylarca boş yere bekletilmekteydi. Bunun temelinde ise Osmanlı Devleti'ndeki okulların Almanya'daki hangi okullara denk geldiği konusunda Maarif Nezaretinin herhangi bir çalışma yapmamış olması yatmaktaydı. Namiye Neşe, Tıp Fakültesine kabul edilmek için Kalsruhe Eğitim Müdürlüğü ile üç ay boyunca yazışmak zorunda kalmıştır. Bir sömestr sonra Heidelberg Ünivesitesi'ni terk ederek Münih'e gelen Namiye Neşe, Bavyera Maarif Nezaretiyle aynı sorunu bir kez daha yaşamıştır. Namiye Neşe, denklik sorunundan ancak Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın yardımıyla kurtulabilmiştir.²⁸

Namiye Neşe'nin yaşadığı tek sorun bu değildi. Zira aprobasyon denilen bir engel nedeniyle Tıp tahsili yapan Türk talebelerin Almanya'da hekimlik yapması mümkün görünmemekteydi. Buna göre Alman Üniversitelerine kabul edilmek için Alman Gymnasium, Oberrealschule veya Realschule olarak adlandırılan liselerden birinden mezun olmak gerekmektedir. Namiye Neşe ise mesleğinde tecrübe kazanmak amacıyla birkaç sene daha Almanya'da doktorluğa devam etmek istiyordu. Bu nedenle Heyet-i Teftişîye vasıtasıyla Maarif Nezareti'nden Almanya Eğitim Bakanlığı nezdinde girişimde bulunmasını istemiştir.²⁹

26 BOA.MEHTE.7/75.

27 BOA.MEHTE.7/75.

28 BOA.MEHTE.7/75.

29 BOA.MEHTE.7/75.

İbrahim Rebi

İbrahim Rebi, 1899 yılında İstanbul Üsküdar'da doğmuştur. Doktor olan Babası Hikmet Hamdi Bey'in Ayazma'da İskele caddesinde bir muayenehanesinin bulunduğu ve bunun yanında Divanyolu'nda Tıp ve Sıhhi müze müdürü olarak da görev yaptığı bilinmektedir.³⁰

İbrahim Rebi'nin İstanbul'daki öğrenimini başarılı bir şekilde tamamladığı anlaşılmaktadır. Nitekim tüm eğitim hayatında *aliyyü'l-ala* derecede şهادetname aldığını ifade etmektedir. İbrahim Rebi, tıp tahsili yapmasında babasından etkilenmiş olduğu düşünülmektedir. İbrahim Rebi, 17 yaşında iken 1916 yılı Eylül ayında tıp eğitimi almak için yedi yıl süreyle Frankfurt am Main şehrine gelmiş ve Yorlan Strasse Üniversitesinde eğitime başlamıştır. İbrahim Rebi'nin, Tıp tahsilinin yanında dil eğitimine de önem verdiği anlaşılmaktadır. Tıp eğitimi için yeterli derecede Almanca öğrenmek amacıyla bir sene Hannover şehrinde bulunmuştur. Eğitiminin bitmesinden sonra Roman ve Cermen lisanlarında ilerlemek istediğini ifade etmektedir.³¹

Almanya'ya özel imkanları ile giden İbrahim Rebi, Maarif Nezareti'nden aylık 140 mark burs almıştır. Bunun dışında babası da bir miktar para göndermiştir. Fakat üç aydan beri bursunun gelmediğini ve Türk-Alman Dostluk Cemiyeti nezdinde girişimde bulunulmasını istemiştir.³²

Mühendislik Tahsili İçin Almanya'ya Gidenler

Mühendislik eğitimi Osmanlı devlet adamlarının yurtdışı eğitim sürecinin ilk zamanlarından beri önem verdiği alanlardan olmuştur. II. Abdülhamit döneminde bu alanda eğitim için yurtdışına 24 öğrenci gönderilmiştir. Bunlardan 12'si telgraf, 4'ü madencilik, 2'si inşaat alanında öğrenim görmüştür. Birer öğrenci ise elektrik, haritacılık ve demiryolları üzerine eğitim almıştır. Bunlardan üçünün hangi alanda eğitim gördüğü tespit edilememiştir.³³ Çalışma kapsamında İstanbul doğumlu 10 Osmanlı talebesinin mühendislik eğitimi için Almanya'ya gönderildiği tespit edilmiştir. Bunlara ilişkin tespit edilen bilgiler aşağıda sunulmuştur.

30 BOA.MF.HTF.6/9.

31 BOA.MF.HTF.6/9.

32 BOA.MF.HTF.6/9.

33 Gençoğlu, agm., s. 49.

Halil Efendi

Halil Efendi, 28 Ağustos 1908 tarihinde İstanbul Kasımpaşa'da dünyaya gelmiştir. Babası Askeri kaim makamı İhsan Bey'dir. Türk-Alman Dostluk Yurdu vasıtasıyla Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından Bahriye İnşaat Mühendisliği eğitimi almak amacıyla Almanya'ya gönderilmiştir. Danzig'de Petri okulunda eğitimini sürdürmüştür. Okul ücreti Danzig şehri tarafından kitap ücretleri ise kaldığı yurt tarafından karşılanmıştır. Yurt ve pansiyon ücretinin kim tarafından gönderildiği bilinmemekle birlikte Madam Ramboskiye vasıtasıyla kendisine ulaştırıldığı sul varakasında ifade edilmiştir. Cep harçlığı olarak haftada üç mark almıştır.³⁴

Süleyman Abdurrahman

Süleyman Abdurrahman, 27 Mart 1901 tarihinde İstanbul Topkapı'da dünyaya gelmiştir. Aksaray civarında Topkapı dışında İlyaszade Mahallesinde bahçe esnafından Abdurrahman Efendi'nin oğludur. Süleyman Abdurrahman Türk-Alman Dostluk Cemiyeti aracılığıyla kendi hesabına 1917 yılında Almanya'ya gelmiştir. Danzig şehrinde Makine Mühendisliği eğitimi almıştır. Alman-Türk Dostluk cemiyeti banka vasıtasıyla pansiyon için aylık 150 mark, cep harçlığı içinse 20 mark göndermiştir.³⁵

Süleyman Abdurrahman, eğitimini en kısa zamanda bitirip üst sınıflarda öğrenimine devam etme amacında olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca eğitim gördüğü sınıfların küçüklüğünden şikayet etmiş ve öğrendiği şeylerin bu sınıflarda tatbikinin pek mümkün olmadığından yakınmıştır. Her ne kadar bu sorunları direktörlere iletmişse de arzu ettiği neticeyi alamamıştır. Süleyman Abdurrahman'ın en büyük hedefi ise mühendisliği hakkıyla öğrenmek ve vatanına faydalı bir mühendis olmaktır. Süleyman Abdurrahman'ın genç yaşına rağmen ne derece şuurlu olduğu ve Danzig'de bulunma amacının farkında olduğu şu ifadelerinden net bir şekilde anlaşılmaktadır.³⁶

“Ben bir mühendis olmak istediğimden mesleğe ait dersleri görmek ve öğrenmek fikrindeyim. Mesela mektepte sınıf programının musiki, şarkı, jimnastik gibi bunlara mümasil ders saatlerinde başka dersanelere gidip mesleğe ait (hesap, hendese, makine) gibi dersleri öğrenmek pek çok faydeli olacağından bu hususta başka dersanelerden bu gibi dersleri alabilmek müsaadesini haiz olabilmeliyim.

34 BOA.MEHTE.6/19.

35 BOA.MEHTE.6/21.

36 BOA.MEHTE.6/21.

Bizlerin burada her bir dakikalarımızın kıymetli olduğundan emellerimize sürat ve katiyetle vasıl ve muvaffak olabilmek için ve olabilecek tarikleri takip ve başlıca bizlere elzem olan malumatları öğrenmemizi muvafık görüyorum.”

Nobar Abro

Almanya'ya eğitim almak amacıyla gidenler arasından gayr-i müslim tebaa da bulunmaktaydı.³⁷ Bunlardan biri de Bâb-ı âli hukuk müşaviri Hrant Abro'nun³⁸ oğlu Nobar Abro idi. Nobar Abro, 1898'de Kadıköy'de doğmuştur. Kadıköy Saint Jozef kolejini 1914 yılında bitirmiştir. Robert Koleji mühendislik şubesinde bir sene eğitim almış olan Nobar Abro, Türk-Alman Dostluk Cemiyeti tarafından pederi hesabına mühendislik eğitimi almak amacıyla Berlin'e gelmiştir. Harçlık olarak kendisine aylık 300 mark gönderilmiştir.³⁹

Mustafa Nadir

Mustafa Nadir, 23 Temmuz 1900 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Babası, Divan Muhasebat azasından İsmail Hakkı Bey'dir. Mustafa Nadir, Almanya'ya gitmeden önce İstanbul'da Alman Sultani mektebinde eğitim görmüştür. Türk okullarında öğrenim görmemiştir. Ancak beş sene hususi Türkçe dersleri almıştır. Mustafa Nadir, Türk-Alman Dostluk Cemiyeti'nin himayesinde ailesi hesabına 1916 yılında maden mühendisi olmak amacıyla Chemnitz'e gelmiştir. Mustafa Nadir, cemiyet vasıtasıyla aylık 250 mark almıştır. Zeki Mesut imzalı bir yazıda Mustafa Nadir'in gayretli ve çalışkan olduğu ifade edilmektedir.⁴⁰

37 Avrupa'ya değişik amaçlarla gayr-i müslim talebelerin gönderilmesi 1864 yılının sonlarına tarihlenmektedir. Fuat Paşa, her yıl mekteb-i harbiye'ye sekizi Katolik, rum, grogeryen ermeni 24 gayri müslim talebenin de alınmasını kabul ettirmiştir. Bunlardan on ikisi her yıl mekteb-i Osmani'ye gönderilecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şişman, *age.*, s. 22; Tanzimat döneminde Avrupa'ya gönderilen 357 öğrencinin 90'ı gayr-i müslim öğrencilerdi. Bkz. Erdoğan, *age.*, s. 398.

38 Hrant Abro, Sahak Abro'nun oğludur. Hrant Abro, İsviçre'de Lozan Lisesi ve Lozan Akademisi; Fransa'da Nantes Hukuk Fakültesi'nde Fransızca, Edebiyat ve Hukuk eğitimi almıştır. Hrant Abro, babasının yolundan giderek 38 yıl kesintisiz bâb-ı âli hukuk müşavirliği yapmıştır. Hrant Abro, murabaha nizamnamesinin düzenlenmesi, 1887 yılında Türkiye ile Yunanistan arasındaki ticaret antlaşması, 1914'te Türkiye-Bulgaristan Ticaret antlaşması, 1916'da Türkiye ile Almanya arasındaki konsolosluk, suçluların iadesi, Türk ve Alman vatandaşlarının iki ülkede ikametlerine dair antlaşma, 1917 yılında ise Türkiye ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki ikili antlaşmalarda hukuk müşaviri olarak görev yapmıştır. 1924'te emekli olmuştur. Bkz. <http://www.biyografi.net/kisiyazdir.asp?kisiid=4483> 04.08.2018

39 BOA.MF.HTF/25.

40 BOA.MF.HTF/54.

Ahmet Bahir Şevki

Ahmet Bahir Şevki, 15 Mart 1900 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Mahkeme-i Temyiz Hukuk Azalarından Şevki Bey'in oğludur. Türk-Alman Dostluk Cemiyeti'nin himayesinde kendi hesabına kimya mühendisliği eğitimi almak amacıyla 29 Ağustos 1916 tarihinde Almanya'ya gelmiştir. Chemnitz'de Akademi Mektebinde öğrenimine devam etmiştir. Cemiyet vasıtasıyla babasından aylık 150 mark almıştır. Eğitiminin tamamlanmasından sonra İstanbul'a dönmek istediğini belirtmiştir.⁴¹

17 Haziran 1918 tarihli bir kayıttta devam etmekte olduğu akademinin müdürü Profesör Mühlmann ve Türk-Alman Dostluk Cemiyeti Chemnitz Şube Müdürü, Ahmet Bahir Şevki'nin gayretinden memnun olduklarını ifade etmektedir. Avrupa'daki talebe müfettişı Zeki Mesut da bu düşüncelere katıldığını ifade etmiştir.⁴²

Ahmet Muhtar

Ahmet Muhtar, 31 Ekim 1898'de İstanbul'da doğmuştur. Babası Darü'l-fünun müderrislerinden Ferit Bey'dir. Ahmet Muhtar, İbtidâiyi bitirdikten sonra İstanbul İdadisi rüşdi kısmından şهادetname almış, Beyoğlu Fransız lisesinde üçüncü sınıfa kadar devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşının çıkması üzerine okul kapatılmıştır. Askerlik vazifesini icra etmek için gönüllü olarak Selimiye Telsiz Telgraf Depo Bölüğüne kaydolmuştur. Yedi ay bu vazifede bulunmuş, Muhabere ve Muvasale kıtaâtı ve ordu dairesi tarafından kendi hesabına eğitim amacıyla terhis edilmiştir. Ahmet Muhtar, Türk-Alman Cemiyeti vasıtasıyla en fazla yedi sene devam edecek olan gemi ve gemi makine İnşaatı tahsili için Almanya'ya gelmiştir. Ahmet Muhtar'ın aylık tahsisatı 10 liradır.⁴³

Ahmet Refik

Ahmet Refik, 1903 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Ahmet Refik, sekiz yaşına kadar hususi dersler almış, ardından Aksaray Yolgeçen İbtidai Mektebi'nde eğitimine devam etmiştir. Akabinde Davut Paşa Mekteb-i Sultanisi'ne kaydolmuş ve sekizinci sınıfa kadar mektebe devam etmiştir. Ahmet Refik, 1917 yılında Türk-Alman cemiyetinin yardımıyla Elektrik Mühendisliği eğitimi için Almanya'ya gelmiştir. AEG fabrikasında hem teorik hem de bu eğitimin uygulamasını

41 BOA.MEHTE.6/54.

42 BOA.MEHTE.6/54.

43 BOA.MEHTE.6/54.

tamamlamıştır. Harçlık olarak babası tarafından aylık 200-300 mark gönderilmiştir. Fabrikadaki çalışması karşılığında haftada 5-8 mark kazanmıştır.⁴⁴

Ahmet Refik, 14 yaşında Almanya'ya gelmiştir. Yaşının küçük olmasına rağmen Almanya'ya gelme nedeninin şuurunda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi küçük bir yaşta memleketini terk ederek Almanya'ya geliş nedenini iyi bir mühendislik eğitimi almak ve ileride vatanına hizmet etme isteği olarak ifade etmektedir.⁴⁵

Mehmet Ali

Mehmet Ali, 25 Haziran 1899 tarihinden İstanbul Beşiktaş'ta dünyaya gelmiştir. Babası Kütahya ketebesinden müteveffa Mehmet Saffet Efendi'dir. Bu nedenle velisi olarak Kütahya Belediye Reisi Hilmi Aziz Bey kaydedilmiştir. Mehmet Ali, 1917 yılında *aliyyü'l-alâ* derece ile Kütahya İdadisi'nden mezun olmuştur. 1916 yılında mühendislik eğitimi almak için Türk-Alman Dostluk Cemiyeti'nin aracılığıyla kendi hesabına Almanya Offenbach am Main şehrine gelmiştir. Türk postası aracılığı ile kendisine aylık 300 mark gönderilmiştir.⁴⁶

Birinci Dünya Savaşının Almanya'da bulunan öğrencileri ciddi anlamda etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim Mehmet Ali, 17 Aralık 1918 tarihli mektubunda savaş sebebiyle Osmanlı Devleti ile iletişimin kesilmesi nedeniyle aylık gönderilen 300 markın dört aydan beri gelmediğini ifade etmiştir. Bu nedenle yanlarında kaldığı aileye vermesi gereken ücreti veremediğinden bahisle cemiyetin kendisine yardım etmesini istemiştir.⁴⁷

Ahmet Kazım

Ahmet Kazım, 21 Mart 1881 tarihinde İstanbul Beyoğlu'nda dünyaya gelmiştir. Tacir Hüseyin Bey'in oğludur. Kabataş idadisi üçüncü sınıfı bitirdikten sonra Ticaret Mekteb-i âlisine devam etmiştir. Buradan *aliyyü'l-alâ* derece ile mezun olmuştur. Ahmet Kazım, elektrik mühendisliği eğitimi almak için 1916 yılında kendi hesabına Almanya'ya gelmiştir. Kendisine ayda 350 mark gönderilmiştir. Bremen'de bulunan Ahmet Kazım, iki sene teorik, üç sene ise uygulamalı eğitim görmüştür. Ancak savaş sebebiyle okula devam edememiş ve her hangi bir işle

44 BOA.MF.HTE6/87.

45 BOA.MF.HTE6/87.

46 BOA.MF.HTE6/121.

47 BOA.MF.HTE6/121.

meşgul olmamıştır.⁴⁸ Bu süreçte Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği sıkıntılar Ahmet Kazım'ı da etkilemiştir. Nitekim 6 Şubat 1918 tarihli Ali Haydar Bey'e gönderdiği mektupta yolların açılması nedeniyle artık İstanbul'a gönderileceğinin anlaşıldığını ve ilk grupla kendisinin de İstanbul'a gitmek istediğini belirtmiştir. Fakat Bremen'de ödemesi gereken borçları bulunduğunu ve bunların karşılanması için maaşının en kısa zamanda gönderilmesini istemiştir.⁴⁹

Selim Esat Rauf

Selim Esat Rauf, 14 Haziran 1899'da İstanbul Haydarpaşa'da dünyaya gelmiştir. Babası Kербela Mutasarrıfı Esat Rauf Bey'dir. Türk-Alman Dostluk Cemiyeti vasıtasıyla Almanya'ya mühendislik eğitimi almak için gelmiştir. Almanya'ya gelmeden önce Robert Koleji'nde eğitim görmüştür. Masrafları için babasından aylık 80 mark almıştır. Magdeburg'da bulunan Oberreal okulunu bitirmiş ve fabrikada uygulamalı olarak tahsiline devam etmiştir. Uygulamalı eğitimin bitmesinin akabinde Berlin'de mühendislik yüksek okuluna girme hedefinde olduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Müfettiş Ali Haydar Bey, 25 Eylül 1918 tarihli bir kayıтта bizzat Selim Esat Rauf ile görüştüğünü hal ve tavrının kendisinde iyi bir izlenim bıraktığını belirtmiştir. Bu görüşmede Selim Esat Rauf, kendisine Almanya'daki talebelerin hayatları hakkında bir makale yazacağını söylemiştir. 5 Nisan 1919 tarihli bir kayıтта ise Selim Esat Rauf'un dört ay uygulamalı eğitimde bulunduktan sonra askerlik hizmetine alındığı ve Selim Esat Rauf'a bir kat elbise, bir tabanca ile yevmiye olarak beş para verildiği belirtilmiştir.⁵¹

Sonuç

Bu çalışmada Maarif Nezareti evrakından Heyet-i Teftişîye Fonunda bulunan dosyalardan tespit edilen tıp ve mühendislik eğitimi için Almanya'ya giden İstanbul doğumlu talebeler değerlendirmeye alınmıştır. Söz konusu talebelerin Almanya'nın Chemnitz, Würzburg, Berlin, Bremen vs. değişik şehirlerinde eğitim hayatlarına devam ettikleri anlaşılmıştır. Öğrencilerin Almanya'ya gitmelerinde Türk-Alman Dostluk Cemiyeti'nin etkili olduğu anlaşılmıştır. Almanya'ya giden öğrencilerin ailelerinin genel olarak sosyal statü itibarıyla Osmanlı toplumunun yüksek kesimine

48 BOA.MEHTEF.6/146.

49 BOA.MEHTEF.6/146.

50 BOA.MEHTEF.7/64.

51 BOA.MEHTEF.7/64.

mensup oldukları görülmüştür. Söz konusu süreçte Almanya'ya giden öğrenciler arasında Osmanlı tebaasından bir gayr-i müslim talebe de bulunmaktadır. Gayr-i müslim talebe hakkında da devlet, müslim talebelere gösterdiği ilgi ve alakayı eksik etmemiştir. Bu öğrenciler arasında 14 yaşında olanlar da vardır. Tıp eğitimi için gidenlerden ikisi kadındır. Bu öğrencilerin Almanya'ya niçin geldikleri konusunda ciddi bir idrak sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu öğrenciler, temel hedeflerinin iyi bir tıp ve mühendislik eğitim almak ve memleketlerine güzel bir şekilde hizmet etmek olduğunu ifade etmişlerdir. Almanya'ya giden öğrencilerin karşılaştıkları temel sorunların başında Birinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan sorunlar gelmektedir. Nitekim Almanya ile Osmanlı Devleti arasında iletişimin gerçekleşmesinin bu süreçte çok zor oluşu gönderilen harçlıkların kendilerine ulaşmasını engellemiş ve öğrencilerin ekonomik zorluklarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Buna ilaveten Türk maarifi ile Alman eğitim sistemindeki okulların farklı oluşu denklik sorununu beraberinde getirmiş ve bu durum öğrencilerin istedikleri okula kayıtlarına engel teşkil etmiştir. Özellikle tıp öğrencilerinin yaşadığı diğer bir sorun ise Aprobasyon sorunu olmuştur. Bu sorun Almanya'da tıp eğitimi alan Osmanlı öğrencilerinin Almanya'da hekimlik yapabilmeleri için gymnasium, oberrealschule veya realschule okullarından mezun olmalarını gerektirmekteydi. Bu sebeple Osmanlı talebelerinin Almanya'da hekimlik yapmalarına engel teşkil ediyordu. Tüm bu sorunlara rağmen Hatice Safiye Ali, Namiye Neşe gibi Türk toplumunun kadın doktorlarına öncü olacak şahsiyetler eğitimlerini başarı ile tamamlamışlardır. Bu süreçte öğrencilerden sorumlu olan okul müdürleri ve profesörlerin verdikleri raporlardan Osmanlı talebelerinin gayretli ve çalışkan oldukları anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

BOA.MEHTE.6/9, 6/13, 6/19, 6/21, 6/25, 6/54, 6/76, 6/87, 6/121, 6/146, 7/64, 7/75

Cüçük Eyüp, *Türkiye’de “Eğitim Tarihi” Alanında Yapılmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2017.

Cüçük Eyüp; DOĞAN Ayhan, “Türkiye’de “Eğitim Tarihi” Alanında Hazırlanmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:20, 2018, s. 129-166.

Çidem Merve, “Tanzimat Döneminde Avrupa’ya Öğrenci Gönderme Sürecinde Ortaya ıkan Sorunlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 57, 2017, s. 579-586

Erdoğan Aynur, “Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkisi”, *Sosyoloji Dergisi*, cilt: 3 sayı: 20, İstanbul 2010, s. 121-151

Erdoğan Aynur, *Osmanlı’da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, Büyüyen Ay Yay, İstanbul 2016

Ergün Mustafa, “Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 17, Ankara 1990, s. 453-457

Erkek Mehmet Salih, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Avrupa’ya Gönderilen Osmanlı Talebeleri”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, 20-24 Eylül 2010, Ankara. s. 793-813

Gençoğlu Mustafa, “Sultan II. Abdülhamid’in Yurt Dışı Eğitim Politikası”, *Kırkkale Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Dergisi*, 4(2), 2014, s. 33-73

Gündüz Mustafa, *Maariften Eğitime, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Düşüncesindeki Dönüşüm*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016

Gündüz Mustafa, “Diyar-ı Ecnebidde Tahsil-i İlm Serüvenimiz (1830-1950)”, *Eğitime Bakış, Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, Eylül 2015, s. 20-36.

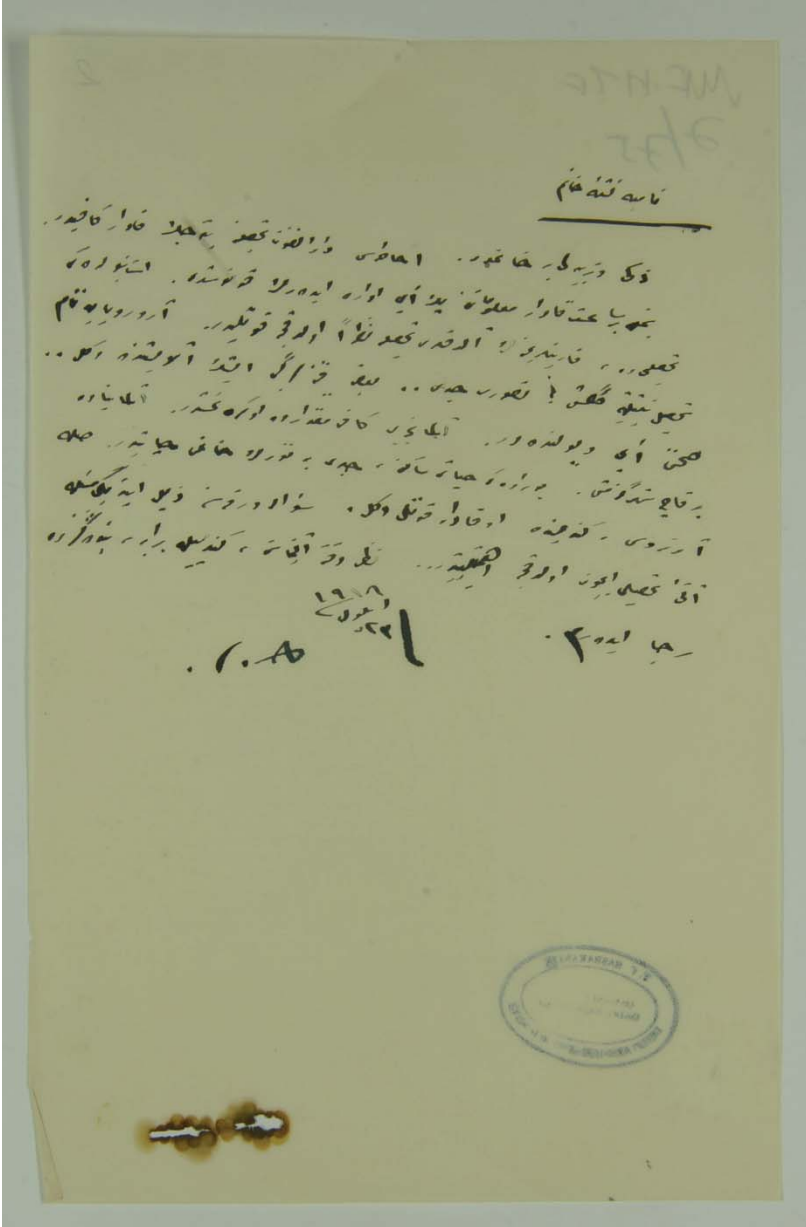
<http://www.biyografi.net/kisiyazdir.asp?kisiid=4483> 04.08.2018

Kemal Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, Ayıışığı Kitapları, İstanbul 2000

Su Kamil, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.

Şişman Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Yıldırım Nuray, *Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Safiye Ali*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Ek 2: Namiye Neşe hakkında yazılan 23 Eylül 1918 tarihli rapor

